

Ибн Синанын махабаты

“МЕН ӨЛГӨМҮН... МЕНИН ЖАСАТЫМ АЛАЙ ТООЛОРУНДА ЖАТАТ...”

Колума кокустан Өзбек Республикасынын эл жазуучусу Адыл Жакыповдун “Ай тийген ушул дүйнөдө” (“В этом мире подлунном” аттуу романы тийип калды. Ал 1989-жылы Москвадан чыккан. Алда Чыгыштын эки атак-даңктуу уулдары Абу Райхан Бируни менен Абу Али Ибн Сина баш кейипкерлер болушкандыктан кызыгуу менен кунт кое окуп чыктым. Анткени бул эки даанышман жарык дүйнө, акыл жана гумандуулук маселелерин өз чыгармаларында жана эмгектеринде чагылдырышкан. Ал эми алардын бул ишине караханийлердин урпактарынын бири, жаангер Махмуд султандын (падыша маанисинде) күүгүмтүл фигурасы каршы турган. Мындан тышкары романда XI кылымдагы саясий күрөштөр жана тиричилик көрүнүштөрү чагылдырылган. Биз мында романдын сюжети, мазмуну жана көркөмдүгү жөнүндө сөз козгоодон оолакпыз, көздөгөнүбүз—X, XI кылымдарда караханийлердин Борбордук Азияда бийлик жүргүзгөнүгүнө азыпоолак токтолуп кетүү, а эң негизгиси—улуу Ибн Синанын айтылуу Алайдын кызы Ботокөздү өтө катуу оорудан айыктыргандыгы, ага ашыгылыгы ашынгандыгы жана андан кыздуу болгондугу туурасында кыскача айтуу. Ал эми бул маалыматтарды чыгарманын эгедери кайдан алган? Ушуга сарасеп салалы, б.а. окурманга түшүлүктүү болсун үчүн эгедердин эскерип жазганын толук келтирели.

“Ибн Синанын ишенимдүү шакирти Абу Убайд ал-Жузжанинин эскерүүлөрү биз үчүн баа жеткис документ болуп сапалат,-деп жазат эгедер.—Бирок тилекке каршы, бул баа жеткис эскерүүлөр ушул убакка дейре толугу менен табыла элек. Эсимде, биздин кыштакта бир карыя мугалим жашаган, ал араб тилин жакшы билчү, ошондой эле ал азыркы ишимдерди да жакшы талдай алчу.

Мен элүүнчү жылдардын башында университеттин биринчи курсун бүтүрүп, үйгө жайкы каникулга келдим. Апап күндөрдүн бир күнүндө ал мени үйүнө чакырды.

—Азыр Ташкенде улуу Абу Али Ибн

түшүнүп, Абу Убайд ал-Жузжанинин эскерүүлөрүн калыбына келтирүүгө жана өзүмдүн жаштыгым өткөп кыштактык карыя окутуучумду урматтан эскерүүгө аракеттендим.”

Эгедер ушинтип жазган. Демек, Ибн Синанын ишенимдүү шакирти Абу Убайд ал-Жузжанинин эскерүүлөрү болгондугу нукура чындык. Ошондой эле анын күндөлүктөрүндөгү Ибн Синанын кайсы жерлерде болгондугу, бийлик жүргүзүп турушкан караханийлердин кайсы шаарларда жана талааларда жашашкандыгы жана башкарышкандыгы, Ибн Синанын алайлык Ботокөз аттуу кызга ашыгылыгы артылгандыгы туурасында жазгандары да чындык деп айтууга так өбөлгө түзөт. Бирок ошол кол жазмалардын ушул күнгө дейре табылбагандыгы кандай өкүнүчтүү! Эгерде Ибн Синанын шакиртинин кол жазмалары табылганда караханийлердин тарыхы да, Ибн Синанын таржымалы да такталмак. Эми ушул жагдайдан улам ишенимдүү жана ынанымдуу болсун үчүн романдан айрым үзүндүлөрдү келтирели. Ошондо бийлик жүргүзүшкөн караханийлердин ким болушкандыгы же кайсы элден экендиги айкын түшүнүктүү болот. Мисалы, “Карыя Абу Файсал дөңсөөгө тигилген өтө кооз, ак өргөөнүн жанына токтоду. Ата менен баланы ак калпакчан, узун ак чепкен кийген, белине күмүш кемер курчанган, пооча бойлуу улгайган киши тосуп алды. Апап ал Абу Файсалды ак өргөөгө карай баштады, а Шахвани токтогон жеринде калды. Ал ак өргөөнүн айланасында жумуш менен алектенип жүрүшкөн кыздарга, алардын жаңдуу, талаа кишилеринде кабыл алынгандай ачык жүздөрүнө маашырлап, суктана карап турду. А атасы жолдо ушул түрк бегинин байлыгы Бухаранын акиминин

тиктеди да, бир нерсе айтмакчы болду, бирок үп катпай шилекейин жутууду. Ошол көз ирмемде ал анын артка ташталган мойнунан кара калдын кыймылдаганын көрдү, ага кандайдыр бир жаңдуу, жамалдуу нерсе кыймылдаган сыяктаңды...”

Ооба, бул кыз-талаа кызы Ботокөз-бегим... анан ал... Анакей, анын асман бетинен түшүп келаткан жылдызчасы жарк этти. Адам өмүрү кыска жана кайгыга толо...”

Мына ушул көрүнүштө күндүз кебете-кешпиринин сүрөттөлүшүнөн анын түрк эмес, кыргыз кызы экендиги даана байкалат. Андап ары чыгармада табыштын Ботокөз-бегимди өтө катуу оорудан айыктыргандыгы, кийин экөөнүн айлуу түндөрдө жолугушкандыгы, атчан бирге бастырышкандыгы... жөнүндө айтылат. Ал эми арадан бир топ жыл өткөн соң Ибн Сина узак жол жүрүп келип, бир жерге токтоп, өзүнө берилген өжүрөгө кирип, жаздыкка баш коер замат катуу уйкуга кетет. (Мында эгедер Ибн Сина менен Ботокөз-бегимдин сүйлөшүүлөрүн түш аркылуу берген, адабиятта ушундай ыкма бар).

“... Көп күндөр бою жол жүргөндүктөн Ибн Синанын руху да, бүт тулкусу да чарчаган эле. Ошондуктан, ал өзүнө берилген өжүрөгө кирери менен жаздыкка баш койду да, дароо эле уйкуга кетти. Бул жагдайдан улам элде: “жол азабы-көр азабы” деп курулайдап-курулай айтылбаган.

Бирок бу эмне деген ый? Же кайгылуу ырбы?.. Ким бул? Ким?

“О улук айыктыргыч, мени, бактысызды кечирип коюңуз! Мен менин жалбаруума назар таштай турган, мага боор оорута турган эч кимди таппадым. Анан мен өзүмдүн азап-тозогум менен сизге келдим!”

жайлоолорундай жайкалган сонун жайлоолор эч жерде жок! Бирок мага анда Алай жөнүндө ойлоонууга чама-чарк болбогон! Сизди жүтө, айыктыргыч, жол карай берип, менин көздөрүм карыкты. Мен оюмда дайыма Бухаранын жанындагы талааларда болдум, мен узак-узак жылдарды сиз жөнүндө ойлоо менен өткөрдүм, сиз экөөбүздүн эрте жазда кызгалдактарды аралай жарыша ат чапканыбызды эстөө менен өткөрдүм. Алайга баштап келчү кербен жолундагы жүрөккө ысык сезилген жалгыз атчан караап көрүнөбү? Мен сизди гана ойлоп жүрдүм, сизди гана күтүп жүрдүм... Бирок көрүнбөдү! Ал китеп жазып жүрдү... ал китептерди жылдыздар жайнаган түндөрдө мен...”

“О бегим, мен жазган китептер, менин атак-даңкым жөнүндө кеп кылбайлы. Анткени, мен ... сизди жок дегенде бир ирет көрүү үчүн бардык ушул китептерден жапа атак-даңктан баш тартаар элем. Ооба, менин бегим, ооба, менин алгачкы сүйүүм!”

“Бирок, эгер азыр сиздин мага айтканыңыз чын болсо, анда мен Алладан сурап алган кызымдын тагдырын сизге тапшырамын! Сиз жөнүндө ойлоо менен ташырамын, Абу Али! Сиз Махмуд султанды дарылоо үчүн Газнага барасыз. Ошондо менин кызым менен эч кандай жамандык болбогондой абал түзүңүз! Мен аны-өзүңдүн кызыңызды жакшы көрөмүн! Сиз мени деле сүйсүзбү? Мен деле сиздин эсиңиздеминби? Анда билип алыңыз: менин жасатым Алай тоолорунда калат, а рухум каргыш тийген Исфahanда, эгер сиз жардам бербесеңиз, түбөлүккө азапка тушуккан каргыш тийген Газнада жашай берет...”

Абу Али Ибн Синанын түшүндө Ботокөз менен сүйлөшүүсү мына ушундай! А бул чындыгында өңүндө--экөөнү бири-биринен айрылтышаардан мурдараак болсо керек, кыязы! А жазуучу өңдөгүнү түш аркылуу берип, чыгарманын көркөм күчүн көтөрүүгө далалаттапканы даана байкалат. А чындыгында Ибн Сина Ботокөздөн Каракөз аттуу кыздуу болгон. Бирок, экөө үйлөнүшпөй калган. Албетте, ал учурдагы салт-санаа, парк уруксат бербесе керек. Анткени, Ботокөз бектин кызы болгон. А бек

чакырды.

-Азыр Ташкенде улуу Абу Али Ибн Синаанын эмгектерине өтө зор кызыгуу болуп жатат деп айтышат. Ушул чынбы?-деп сурады окутуучу. - Апаң да анын эмгектерин арабчадан озбекчеге которууга киришипти деп да айтышат. Сен, уулум, ушундай жакшы иш жөнүндө уктудбу?

А мен жакында гапа университеттин экинчи экинчи жерге 2-курска көчкөн элем. Ошондон улам ал айткан маселелерден оолак болчумун. Бирок өзүмдүн билимсиңдигимди билдирбөө үчүн урматтуу окутуучуга:

-Ооба, бул туурасында уктум, бул багытта ири иштер жасалып жатат,-деп жооп бердим.

-Акырында башталыптыр да,-деп кубанды окутуучу.-Улуу табыштың Абу Убайд ал-Жузжани аттуу өтө идиректүү шакирти болгон. Меңде анын улуу Ибн Сина жөнүндө жазган кол жазмасы бар. Ал арадан көптөгөн кылымдар өткөн соң көчүрүлүп жазылган... Эгер кааласаң, мен сага айрым жерлерин окуп беремин.

Окутуучу ушинтип айтып, байыркы китептер толтурулган текчеге барып, кара мукабалуу, салмактуу бир китепти сууруп чыкты. Апаң арабча окуп, сөзмө-сөз которуп атты, а мен угуп олтурдум. Мына ушундай окуу бир нече кече бою улантылды. Оболу мен анчейин эле кызыкпай уктум, апаң кызыгып кеттим. Ал тургай мен андан китепти мага берүүнү өтүнүп, "Эгерде мага берсеңиз, мен кол жазма китепти Ташкендеги чыгыштааным окумуштууларга алып барамын" деп айттым. Бирок ал чечкиндүү түрдө баш тартты. "Эгерде ден-соолугум жакшы болсо, менин курагым мүмкүндүк берет, ошон үчүн өзүм которуп, Ташкенге өзүм алып барамын" деп айтты окутуучу. Бирок улуу тилекке каршы көп өтпөй окутуучу көз жумду. Апаң кийинки жылдардагы каникулдарда мен анын үй-бүлөөсүнө барып, сейрек кездешчү китеп жөнүндө сурадым. Бирок китеп дайылысыз жоголуп кетиптир.

...Арадан көп жылдар ала салгандан кийин мен ушул романды жазууга киришкенimde өзүмдүн зээниме таңдангандан таңдандым. Анткени жигит чагымда уккандарымдын апча-мынчалары эсимде сакталып калыптыр.

Ооба, зээн-пазик нерсе, ага толук ишенүүгө болбойт. Ошентсе да мен кеч болуп калганына карабай, жазуу керектигин

суктана карап турду. А атасы жолдо ушул түрк бегинин байлыгы Бухаранын акиминин байлыгынан кем калышпай тургандыгы жөнүндө кен калган. Апаң да анын он алты жаштагы кызы бар, бирок ал оору, кудай буюрса айыгып кетет, себеби атасы табыштардын ичинде эң биринчи тепкичте турат.

Карачы, кандай талаа кыздары! Айбыгышпайт, шайыр-шатман, күлкүчүл!"

Түрк беги жана кыздары ушундайча сүрөттөлөт. Бирок алар түрктөрбү же? Бектин сырт кийиминин сүрөттөлүшү жана кыздардын жүздөрүнүн ачык жүрүшү же чүмбөт (шараша) жамынышпаандыгы булар түрк эмес, пака кыргыздар экендигинен кабар берип тургансыйт, б.а. ордосун Өзгөн шаарынан оболу Самарканга, апаң Газнага көчүрүшкөн (мүмкүн башка шаарларга да) Карахандын жана анын балдарынын урпактары болуп саналгандыгын айгинелейт. Андан ары Махмуд султандын сырткы көрүнүшү төмөнкүчө сүрөттөлөт. "Султан коштоочулардан ыкчам алыстады. Ак чепкенчен, кара кыргактуу ак калпакчан султан ири ак каргага окшош эле. Ал эмнегедир Карабайырдын жонуна бекемден-бекем өбөктөп алган..." Мында да султандын кийгени кийимдери бектин кийимдерине опокшош болуп турат. Демек, экөө тең Карахандын урпактары экендиги шексиздиги даана байкалат. Анткени, Борбордук Азия элдеринде ак калпакты кыргыздар гана кийишет. Же Европага өтүп кетишкен түрктөр да ошол кылымдарда калпак кийишти бекен? Алар суук жерге барышкандан кийин калпакты кийбей коюшту бекен? Ким билет?! Бул суроолорго чарпылганыбыздын себеби—биз түрктөрдүн тарыхын түк билбейбиз. Түрктөр менен катташа же алака түзө баштаганыбызга аз эле убакыт болду.

Эми өзгөчө-өзгөчө баса белгилей кетчү жагдай—кызы, карыя табып Абу Файсал бектин катуу бейтап кызын оорудан айыктыра албаган өчдөнөт. Ошондон улам аты далай жерге угулуп калган Ибн Сина чакырылат. Бул көрүнүш чыгармада төмөнкүчө сыпатталат: "Ошондо жаш табыпты ак өргөөгө тегерек жүздүү, бадам көздүү күң баштап келди. Ал бейтап тарапка ээгин экчеген соң анын төшөнчүсүнүн жапына акырын өттү да олтурду. А ал (Сина) дароо эле басып өткөн жок. Кыз шарпаны угуп, капалуу көздөрүн кылтыга ачып, коюу кирпичтерин кыймыллатып, табыпка

оорута турган эч кимди таппадым. Апаң мен өзүмдүн азап-тозогум менен сизге келдим!"

"Ботокөз-бегим... Бирок мага Ботокөз-бегим көз жумган деп айтышты эле!"

"Ооба, мен өлгөнүм, менин айыктыргычым, менин жасатым Алай тоолорунун арасында жай алып жатат. Огуз тоосунун этегинде жатат. (Ошол кылымдарда Алай аймагындагы тоолордун бири, кыязы, "Огуз" деп атала керек).

"Таң каларлык! Өлүк киши тирилип, жаш бала сыңары ыйлап жатат..."

"Кантип ыйлабайың?! Менин жападан жалгыз кызым кандай кырсыкка чалдыкканын сиз жакшы билесиз. Ушундай кайгы туурасында үгүп туруп, мен мүрзөдө жай жата алат белем? О, жок, мен боздоп ыйлай Аллага жалынып-жалбардым, бирок менин жалбаруум ага чейин жетти бекен? Ооба, менин көз жашым мүрзө үстүндөгү ташты эритип жиберди, апаң менин мүрзөмдүн оозу аңыра ачылды. Улуу Алла мага өмүрүмдү кайтарып берди. Апаң мен ыйлаганча кызымды издеп Исфаханга бардым. Бирок апы да, менин кайгыма үндөш турган бир жанды да таппадым... Апаң сизге келдим, менин айыктыргычым! Мен аны--жападан жалгыз кызымды Аллага сурап алган элем... Ал сизден эмес, бирок мен аны жакшы көрөмүн, ал сиз менен менин уругубуз сыяктанат..."

"Мен дал ошондой ойлогонум, бегим... Мага Шокалан да ушинтип айткан эле. Бирок менин колумдан эмне келет, бегим?!"

"Эмне дедиңиз? .. Биз бири-бирибизден айрылардагы каргашалуу күндөрдө да сиз "менин колумдан эмне келет?" деп айткан элеңиз. Апаң мени сизден айрылтышты... Бул эмне деген бактысыз дүйнө?! Эч кимде жамалдыкка каршы тура турган эч кандай күч жок тура!"

"О, мен да көптөгөн кырсыктарга кабылдым. Менин бегим!"

"Кандай? Билбеймин. Анткени, сиз мени өз жүрөгүңүздөн өчүрүп таштагансыз. Сиздин жүрөгүңүздө ким бар экендигин, эмне бар экендигин билбеймин. Сиз бүткүл жарык дүйнөгө улук айыктыргыч катары даңкталдыңыз, а мен жалгыз калдым, мени мага кымбат болуп саналгандардын баары таштап кетишти. Мен эми билдим: Алай тоолорундай залкар тоолор эч жерде жок, Алай тоолорунун чокуларындай аппак чокулар эч жерде жок, Алай суусундай турук жана мөлтүр суу эч жерде жок, Алайдын

салт-санаа, нарк уруксат бербесе керек. Анткени, Ботокөз бектин кызы болгон. А бек тукуму табытап жогору турган. Кыскасы, экөө бири-бирин сүйүшкөнү менен тоскоолдуктар аларды баш коштурбаган. Эгер Ибн Сина Манастай баатыр, Манастай хан болгондо сөзсүз үйлөпмөк. А Мапаң бабабыз тажик кызы Каныкей энебизге үйлөнгөнү жалпыга маалым эмеспи!

Дагы бир белгилей кетчү персе-кийинки убактарда кыргыз тарыхчыларынын айрымдары Караханийлер темасы боюнча апча-мынча макалаларды жазышты. Мына ушул жагдайдан дагы бир үзүндү келтире кетели.

"Көчмөн хандардын тукуму Алитегинге Бухара жаппаптыр деп айтышат. Ал кышында шаарда жашайт, ал эми эрте жаз келери менен талаага көчүп чыгат, анын өргөөлөрү санаасыз, убакытты дайыма талаада аң уулоо, шаарларга жана кыштактарга кол салуу менен өткөрөт. Дегинкисинде Алитегин-бетөн, бирок жакып киши. Ал эми Махмуд султан..." "Чыгарманын 153-бетинде ушундай жери бар. Мында Алитегиндин шаарга көбөгөндүгү, Карахандын урпактарына бөтөндүгү, бирок жакын болгондугу, а Махмуд султандын тикеден-тике Карахандын тукуму экендиги жөнүндө айтылып жатат. Анткен менен ал да көчмөн хандардын тукуму болгон. Ошондуктан, ага Бухара шаары ишенилип берилген. А ал кайсы көчмөн хандардын тукуму? Албетте, Карахандын эмес, а ага чейинки хандардын тукумунан болушу ыктымал..."

Биз бул макаланы неге жаздык? Биздин тарыхчы окумуштуулар билсин үчүн! Биздин элибиздин тарыхын толуктоо жана тактоо үчүн! Эгерде биздин тарыхчы окумуштууларыбыз Абу Убайд ал-Жузжанин эскерүүлөрүн табышса, Махмуд султандын, Алитегиндин жана башкалардын түрк же кыргыз экендиги айкын болуп чыга келет. Муну айтканыбыздын жөнү--Өзбек эл жазуучусу Адыл Жакыпов зээнинде сакталып калгандарды арадан дээрлик отуз жылдан ашуун убакыт өткөн соң жазган. Андан калса, компартия заманында мындай чыгармаларды териштирүү, тескөө катуу болгондугу баарыга маалым. Бирок, чыгармада Ботокөздүн Алайдан экендиги ачык айтылган. Кыскасы, биздин тарыхчыларыбызга татаал иштин учугу табылгансыды...

Токтобай СУЛАЙМАН.